

МАКАЛ ТЕКСТТИНДЕГИ КОНТЕКСТТИК АНТОНИМДЕР, ЛОГИКАЛЫК ТУЮНДУРУЛУШУ

Бул макалада контексттик антонимдердин макал тексттериндеги колдонулушу жана логикалык туюндурулушу каралган.

Макалдардын логика–грамматикалык түзүлүшүндөгү карама–каршы маанилердин берилиши нагыз антонимдеринин катышы, колдонулушу менен гана чектелбейт, б.а., каршы маанилер нагыз антонимдер аркылуу эле жүзөгө ашырылбайт. Макал мазмунунда алардан сырткары, бизге билип – билбеген, сезилип – сезилбеген башкача ыкмада туюндурулган каршы маанилер жашырылып жатат. Подтексттик ойду шартоодо, кыска кептик форманы жаратууда, ой салмагын артырууда, сөз таасирдүүлүгүн күчөтүүдө, кабыл алыныш укуктуулугун камсыздоодо колдонулган ал каршы маанилерди өзгөчө өңүттөгү стилдик ыкмалар катары баалоо керек. Булар макал табиятына ылайык, өтө жаап – жашырылган түрдөгү контексттик антонимдер болуп саналат. Адегенде, контексттик антонимдердин жүзүн ачып алуу үчүн, айрым окумуштуулардын ойлоруна көңүл буралы. Проф. Ж.Мамытов: «Өз бетинче турганда карама – каршы мааниге ээ болгон сөздөрдү контексттик антонимдер дейбиз. Мисалы, «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат» деген макалдагы билек менен билим, бир менен миң өз алдарынча антоним эмес, ушул контекст ичинде булар бири – бири менен антоним болушат» (Ж.Мамытов 1999, 148), - деп айтса, проф. Б.Усубалиев: Сөздүн оту да бар, музу да бар; Жыгылган оогонго күлөт; Бөрү койго тойбойт, адам ойго тойбойт (макалдар); Байга буудай, кедейге чар болгонсуң замана, Кедейди түлкү, байларды бүркүт кылган замана (Т.). Келтирилген мисалдардан улам момундай собол коюлууга тийиш: Карама – каршы коюлган сөздөр (от – муз, жыгылган – оогон, бөрү – Адам, буудай – чар, түлкү - бүркүт) нагыз антонимдер боло алабы? Албетте, жогоруда алар бири – бирине каршы коюлгандыгын, эмнеси боюнча каршы коюлгандыгы контекст аркылуу белгилүү болуп тургандыгын танууга болбойт. Бирок дал ушул контексттин ажыратып караганда, эмнеси боюнча карама – каршы коюлгандыгын билүүгө болобу? Эгерде предметтердин, кубулуштардын түрдүү касиеттерге ээ болуу жөндөмдүүлүгүн эске алсак, анда ар Ким субъективдүү себептерден улам, (жаш курагына, кесибине, жашоо – шартына ж.б. байланыштуу) ар кандай мааниде карама – каршы коөру бышык. Ал эми бул болсо башаламандыкка алып келип, адамдардын өз ара пикир алышуусун татаалдантпай койбойт. Демек, жогорудагыдай сөздөр да нагыз антонимдер эмес, контексттик антонимдер катары каралууга тийиш» (Б.Усубалиев 1987, 7-8) – деп контексттик антонимдердин мүнөздүү өзгөчөлүгүн баса белгилейт. Ошентип, контексттик антонимдер сүйлөм тутумунда да гана кайчы маанилерде туюндурулары, тилде дайыма эле туруктуу абалды сактай албастыгы, кырдаалга, шартка жараша колдонулары белгилүү болду. Кошумчалай турган нерсе, макал мазмунунда нагыз антонимдер сыяктуу эле, контексттик антонимдерге да логикалык басым түшүрүлүп айтылгандыктан, алар текст тутумундагы подтексттик ойду туюндурууда негизги функцияны аткарышат. «Байга буудай, кедейге чар болгонсуң замана, «Тиш өтпөгөнгө тил өтөт,» - макалдарындагы буудай – чар; Тиш – тил сөздөрү контексттик антонимдер катары алынып, бири – бирине карата каршы коюлуп, салыштырылып, аларга логикалык басым түшүрүлүп айтылгандыгы ачык көрүнүп турат.

Айрым учурларда бир эле макалда бир канча контексттик антонимдер колдонулуп калышы да ыктымал. Мындай учурда логикалык басым кайсы сөзүнө түшүрүлүп айтыларына назар салалы. «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат»-макалында билеги күчтүү, билими күчтүү синтаксемалары, бирди, миңди лексемалары бири – бирине карата контексттик антонимдер болуп эсептеленишет. Билеги күчтүү, билими күчтүү ойдун негизин ээлеп турган тилдик бирдиктер болгондуктан, т.а., билеги

күчтүү, билими күчтүү адамдар жөнүндө сөз болуп жаткандыктан, логикалык басымдын аларга түшүрүлүшү турулуу иш эле. Бирок булардан сырткары, бирди жана минди сөздөрү контексттик антонимдер болуп саналарын да унутпашыбыз керек. Аталган сөздөр объект катары келди да, натыйжада билеги күчтүү адам менен билими күчтүү адамдын сапаттык артыкчылыктары бир, миң лексемалары менен салыштырылды. Макалдагы ойдун маңызы алардын артыкчылыктарын көрсөтүүгө негизделгендиктен, бул «вазипаны» шексиз түрдө бирди, минди контексттик антонимдери аткарып калды. Макалдагы бөтөнчө интонациялык айтымга байланыштуу логикалык басым салыштырмалуу түрдө бирди, минди сөздөрүнө ооду. Эгерде сүйлөмдүн негизин ээлеп турган грамматикалык ээлерге (билеги күчтүү, билими күчтүү) логикалык басым түшүрсөк: Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат, анда макал мазмунуна мүнөздүү подтексттик ой солгундай түшөт. Мындай шартта, билеги күчтүү менен билими күчтүү жөнүндө гана сөз болуп калат. Ал эми «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат,» - деп бирди минди сөздөрүнө басым түшүрүп айтсак, билимсиз менен билимдүүнүн артыкчылыктары биринчи планга суурулуп чыгат. Анткени, бул макалдагы максат, подтексттик каймана ой – дал ошол артыкчылыктарды белгилеп көрсөтүү.

Кандай гана сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар болбосун, эгерде алардын тутумунда басым түшүрүп айтсак, билимсиз менен билимдүүнүн артыкчылыктары биринчи планга суурулуп чыгат. Анткени, бул макалдагы максат, подтексттик каймана ой – дал ошол артыкчылыктарды белгилеп көрсөтүү. Кандай гана сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар болбосун, эгерде алардын тутумунда контексттик антонимдер катышкан болсо, анда семантикалык негизин жүктү ошолор көтөрүп турат. Демек, контексттик антонимдердин макал тутумунда колдонулушу белгилүү бир даражада өзгөчөлүү экендиги байкалып турат. Бул оюбузду дагы бекемдей кетели. Кара сөз түрүндөгү кадыресе сүйлөмдөрдө контексттик антонимдер грамматикалык ээ катары, б.а., сүйлөмдүн негизин ээлеп турган субъект катары келбесе, анда аларга басым түшүрүлүп айтылбайт: Эртең менен күнүнкү аткарып жүргөн ишине шашылып кетет, кечинде мойнунан байлаган иттей болуп көңүлү чөгүнкү кайтат (Т.С.). Алды сызылган кетет, кайтат сөздөрү – контексттик антонимдер. Буларга эч кандай басым түшүрүлүп айтылган жок, бирок алардын сүйлөмдөрдө өздөрүнө тиешелүү болгон өзгөчө милдети бар. Ал милдет сүйлөмдүн супсак чыгып калбашына, көркөм айтылышка карата аткарылды.

Жогоруда эскертилгендей, макалдагы контексттик антонимдердин өтө жаап – жашырылган түрдө колдонулушун да белгилебей коюуга болбойт. Маселен, «Жаман жайын айтам деп, баарын айтат», - деген макал бар. Мында биринчиден, жаман адамдын кылык – жоругун, начар сапатын биринчиден бир сүйлөм менен жерине житире айтылып, андан сырткары, төмөндөгүдөй кыйыр маанилер да камтылып жатат: 1) сөзгө баа берип, этият мамиледе кеп айтуу; 2) ашыкча кеп айтуу – өз айыбын ачуу, айтылбай турган сырды ачыкка чыгаруу. Ушундай маанилердин бардыгы биригип келип, бир сүйлөмдүк макалга сыйдырылган. Экинчиден, бул маанилер контексттик антонимдер экендиги билинбеген, өтө жаап – жашырылган түрдө берилген жайын жана баарын сөздөрүнө топтоштурулган. Адатта, тексттен сырткары, өз алдынча жеке турганда деле кээ бир контексттик антонимдердин каршы коюлууга негиздери бар экендиги кайсы бир деңгээлде сезилип турат. Мисалы, аял – эркек сөздөрүн жыныстык, дарак – чырпык сөздөрүн көлөмдүк жактан бир тек ичинде карап, контексттик маанилерде колдонууга боло тургандыгы билинип турат. Албетте, булардын каршы маанилери сүйлөм тутумунда ого бетер ачыкка чыга келери белгилүү. Ал эми макалдагы жайын, баарын лексемаларынын (аял – эркек, дарак – чырпык сөздөрүндөгүдөй) кайсы бир даражадагы кайчы маанилери да билинбейт. Булардын лексика-грамматикалык табияттары да башка болуп, бири зат атооч (жайын), экинчиси ат атооч (баарын) сөз түркүмүндө каралгандыктан, бир текке кирүүчү сөздөрдүн катарына да кошулбайт. Натыйжада каршы коюлууга негиз боло турган белгилүү өлчөмдөгү белгилери да жок. Ошондой болсо да, ички каршы маанинин катылып жаткандыгы да чындык. Макал мазмунунда: жамандын жайын айтканы – жакшы, баарын

айтканы – жаман деген маанилер кыйытылып жатат. Ушундан улам, жакшы жана жаман деген карама–каршылык келип чыкты. Жакшы мааниси – жайын сөзү менен, жаман мааниси – баарын сөзү аркылуу билдирилди. Макал тутумунда булар (жайын, баарын) ички каршылыкка тушукту. Жайын айтыш керек деген ой бар, бирок баарын айтпаш керек деген да ой бар. Демек, макалдагы карама–каршылык өзүнөн–өзү белгилүү болуп калды. Макалдын логика–грамматикалык түзүлүшүндөгү жайын жана баарын сөздөрүн контексттик антонимдерге айландырып салган дагы бир тилдик каражат бар. Ал кыймыл аракеттик маанидеги айтам деп сөзү болуп саналат. Жайын, баарын сөздөрүнүн каршы маанидеги логикалык катышын айтам деп сөзү шарттап турат. Жаман жайын айттам деп, дегенден кийин кандайдыр бир кайчы маанинин келишине түрткү болуп өзүнөн – өзү шарт түзүлүп турат, т.а., «Жаман жайын айттам деп атып»... аякталбай айтылган сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык жалпы мазмуну жана грамматикалык түзүлүшү өзүнө каршы мазмундагы сүйлөмдүн келишин талап кылды. Эске алуучу дагы бир жагдай бар. Сүйлөмдүн логика-грамматикалык түзүлүшүнө тереңирээк абай салып карасак, жайын, баарын контексттик антонимдери атайын тандалып алынгандай көрүнөт. Ал тилдик каражаттардын текст тутумунда билгичтик менен өтө ыктуу колдонулгандыгы байкалып турат. Булардын контексттеги каршы маанилери өтө жашырылган түрдө берилгенинен улам, алардагы кайчы маанилер билинип–билинбей калган. Сүйлөм тутумунда аларга тең катар логикалык басым түшүрүлүп, өз ара ыргакташа айтылып, кайсы бир даражада уйкаштыкта да уюшулду. Макалдын эмоционалдык – экспрессивдүү мазмунун арттырууда, кыска кептик түзүлүшүн жана уккулуктуулугун шарттоодо биринчи кезекте, контексттик антонимдердин үлүшү зор экендигин моюндабай коюуга болбойт. Контексттик антонимдер аркылуу ички карама-каршылыкты шарттаган мындай үлгүлөрдүн катарына: Жаздыктан өлгөн жаман ат, жоодон өлгөн салтанат; Жалгыз дарак токой болбойт; Казына – казына эмес, эл – казына; Эки баатыр эрегишсе, бирөө калат, бирөө өлөт; Эрдик билекте эмес, жүрөктө; Мергенчи жанын жейт, үйдөгүлөр эти менен майын жейт; Миң уккандан, бир көргөн артык, - сыяктуу көптөгөн макалдарды кошууга болот. Макалдардын көп катмарлуу, көп сырдуу болуп жаралышы дал ушундай тилдик каражаттардын кынабы, эби менен колдонулушунан, б.а., сөздөрдүн кынап-эби менен колдонулушу, андагы түз жана кыйыр маанилердин бир бүтүндүктө жуурулушуп келишин шарттайт. Ошон үчүн макал мазмунунун маани-маңызы терең да, көркөм да, салмактуу да.

Нагыз антонимдер болобу, же контексттик антонимдер болобу, алар текст тутумунда бири-бирине карата бирдей сөз формаларда, окшош түзүлүштө келет. Айрыкча, нагыз антонимдердин мүнөздүү белгилери болуп алардын бирдей лексикалык семантикалык топко (текке) таандык болушу, карама-каршы маанини билдирүү, бирдей сөз түркүмдөрүнө таандык болушу, башка сөздөргө айкашуу жагынан көбүнчө дал келиши, бирдей стилге таандык болушу, речте бирге жыш колдонулушу (Б.Усубалиев 1987., 10-11) эсептелинет. Контексттик антонимдерге бул өзгөчөлүктөрдүн бардыгы тиешелүү болбосо дагы, алар сүйлөм тутумунда грамматикалык бирдей формаларда колдонулары анык. Макалдардын айрым мисалында болсо, бул салттык эрежелерди бузуп, ички логикалык катыштын негизинде ар түрдүү грамматикалык формаларда турган контексттик антонимдерди учуратууга болот:

Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт,

Ичи ооруган күлкү сүйбөйт, - макалындагы ички карама- каршылыкты шарттап турган тилдик каражаттар – ит күлүгүн, түлкү; ичи ооруган, күлкү сөздөрү. Грамматикалык түзүлүшү боюнча 1 – сүйлөмдөгү ит күлүгүн – синтаксистик жактан ажырагыс сөз тизмеги, толуктоочтук милдетти аткарып турган объект, морфологиялык жактан III жактан таандык – ү (ы), жана табыш жөндөмүнүн – н(ны) мүчөлөрүн кабыл алып турса, түлкү – атооч жөндөмөдө туруп, сүйлөмдүн ээси, логикалык планда субъект; 2-сүйлөмдөгү ичи ооруган – ажырагыс сөз тизмеги, сүйлөмдүн ээси, субъект, күлкү – табыш жөндөмөсү түшүрүлүп айтылган сүйлөмдүн толуктоочу, объект. Көрүнүп

тургандай, каршы маанилерде келген ит күлүгүн → түлкү, ичи ооруган→күлкү (нү) контексттик антонимдери жогорудагы жайын – баарын сөздөрү сыяктуу грамматикалык бирдей формаларда колдонулган жок. 1-сүйлөм (ит күлүгүн түлкү сүйбөйт) менен 2 – сүйлөм (ичи ооруган күлкү сүйбөйт) сырткы түзүлүшү боюнча грамматикалык окшош формаларда турганы менен, сүйлөм мүчөлөрүнүн жайгашуу тартиби да алган ордулары боюнча бирдей көрүнгөнү менен акыйкатта кескин айырмачылыкка ээ. Алсак, 1-сүйлөмдөгү грамматикалык ээ (түлкү) сүйлөмдүн ортосунда, толуктооч (ит күлүгүн) баш жагында келсе, 2-сүйлөмдөгү грамматикалык ээ (ичи ооруган) тескерисинче, сүйлөмдүн баш жагында, толуктооч (күлкү) ортосунда орун алды. Сүйлөмдөгү грамматикалык ээлер (түлкү, ичи ооруган) түзүлүш формалары боюнча айырмаланышып, биринчиси (түлкү) конкреттүү зат атооч болсо, экинчиси – (ичи ооруган) эки сөздөн туруп, зат ордуна колдонулган атоочтук. Сүйлөмдөрдүн толуктоочтору да грамматикалык түзүлүш формалары боюнча биринчиси (түлкү) конкреттүү зат атооч болсо, экинчиси - (ичи ооруган) эки сөздөн туруп, зат ордуна колдонулган атоочтук. Сүйлөмдөрдүн толуктоочтору да грамматикалык түзүлүш формалары боюнча биринчиси эки сөздөн туруп (ит күлүгүн) табыш жөндөмө уландысындагы зат атооч, экинчиси (күлкү) тыбыш жөндөмөсү түшүрүлүп айтылган зат атооч. Макал ыр түзүлүшүндө уюшулгандыктан, түлкү – сүйлөмдүн ээси менен, күлкү сүйлөмдүн толуктоочу (ар башка сүйлөм мүчөлөрү болсо дагы) атайын бирдей формаларда айтылып, текст тутумунда окшош орундарга жайгашып, өз ара уйкаштыкта келди.

Мисалга алынып жаткан макалда контексттик антонимдердин жыш колдонулушу байкалат.

Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт,
ичи ооруган күлкү сүйбөйт.

Макалдагы ички карама-каршылыкты шарттап турган тилдик каражаттар ит күлүгүн – түлкү, ичи ооруган – күлкү сөздөрү болуп эсептелинет. Текст алты сөздөн турса (эскертүү: ит күлүгүн – тайган, ичи ооруган – адам деп бир гана сөз маанилеринде алынды), анын төртөө каршы маанилерде, бир сөзү (сүйбөйт) эки жолу кайталанып колдонулду. Ит күлүгү, түлкү; ичи ооруган, күлкү сөздөрүнүн лексикалык эмес, табияттык маанилери белгилүү бир даражада карама – каршы. Табияттык маани деп айтып жатканыбыздын себеби бар. Ит – үй айбандарынын бири, түлкү – ит тукумуна кирүүчү жапайы жырткыч айбандардын бири, оору – дарт, кесел, табы жоктук, күлкү – шаттык, көтөрүңкү абалдагы көңүлдүн жогорку ченде берилиши. Негизинен ит менен түлкүнүн, оору менен күлкүнүн ортосунда узун – кыска, ак – кара, жаман – жакшы сыяктуу карама-каршылыкты кескин, ачык, түз билдирүү байкалбайт. Ошентсе да, алардын табиятында карама–каршылыктын бар экендиги билинип турат, ит турган жерде түлкүнүн, оору болгон жерде күлкүнүн болбостугу чын. Жаратылыш ит менен түлкүнү жаралгандан эле каршы жаратып койсо, оору менен күлкү табиятынан эле карама–каршы. Ошон үчүн алар текст тутумунда контексттик антонимдер катары кызмат аткарды да, макалдардын логика – грамматикалык түзүлүшүндөгү карама–каршылыктуу табиятты шарттады. Ит менен түлкүнүн, оору менен күлкүнүн логикалык катышын тикеден–тике кыймыл – аракет сөзүндөгү этиштин терс формасын уюштуруучу – ба мүчөсү тейлеп турат. Бул мүчөсүз макалдагы туюндуруулучу ойдун чындыгы бузулат:

Ит күлүгүн түлкү сүйөт,
ичи ооруган күлкү сүйөт.

Чындыгында, мында сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн грамматикалык байланышы бузулган жок, мазмун да бар. Бирок, туюндурулган ойдо логика жок, турмуш чындыгына туура келбеген ой айтылды. Макалдагы берилген ойдун ички закон ченемдүүлүгү жокко чыгарылды. «Бул тегерек стол төрт бурчтуу» дегендей эле кеп болуп калды. Макалдагы ит менен түлкүнүн, оору менен күлкүнүн ортосундагы карама-каршылыкты терс форманы уюштуруучу –ба мүчөсү турмуш чындыгы катары көрсөтүп турат. Кыргыз тилинде сүйлөм карамагындагы сөздөрдү грамматикалык жактан байланыштыруучу милдетти сөз

өзгөртүүчү жөндөмө, таандык, жак, чак мүчөлөрү аткараы белгилүү. «Сөз өзгөртүүчү мүчө сөздүн лексикалык маанисин өзгөртө албайт, формасын гана өзгөртөт; сөздөрдүн синтаксистик жактан өз ара ээрчишүү, башкаруу, кыйышуу аркылуу байланышына мүмкүнчүлүк түзөт. Мисалы: «Эмгек адамды атак – даңкка жеткирет, ден соолукту чындайт» деген сүйлөмдөгү кара тамгалар менен жазылган мүчөлөрдү алып таштасак, сөздөр синтаксистик жактан өз ара байланышпай калат. Демек, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сөздөрдү айтылуучу ойго ылайык, өз ара ээрчишүү, башкаруу, кыйышуу аркылуу тутумдаштырууда, тилге ырааттуу мүнөз берүүдө колдонулат» (С.Давлетов, Ж.Муқанбаев, С. Турусбеков 1982, 104-105). Мында сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн синтаксистик байланыштык кызматты аткаруудагы функциясы белгиленди. Мындай байланыш кызмат жанаша жана обочо турган сөздөрдүн ортосунда жүргүзүлөт да, ал грамматикалык байланыш ачык көрүнүп турат. Ал эми макал тутумундагы –ба мүчөсү бул мүчөлөр сыяктуу грамматикалык байланышты эмес, логикалык байланышты аткарат.

Макалдардагы каршы маанидеги сөздөрдүн жыш колдонулушун «Көз – коркок, кол – баатыр» мисалынан да көрүүгө болот. Мында катышкан бардык сөздөр каршы маанилерде турушат: көз, кол – контексттик антонимдер, коркок, баатыр – нагыз антонимдер. Арийне, көз менен колдун кайчы маанилеринде турушуна эч негиз жок. Бирок алар сүйлөмдүн ички мазмунунда байкалбаган каршы маанилерге ээ. Макалдын синтаксистик–семантикалык жалпы мазмуну ал сөздөргө каршы маани түптөп берди. Ушундан улам, алардын контексттик антонимдер экендигин коркок, баатыр сөздөрү айгинелеп турат, кесе айтканда, аларды текст ичинде бири-бирине карата каршы маанилеш сөздөргө айландырып салган коркок, баатыр сөздөрүнүн семантикасы болуп саналат. Турмуш чындыгында кайсы бир заттын кимдигин, эмнелигин, кандайлыгын көзгө сайып көрсөтүп айтса, ошол зат өзүнүн кимдигин, эмнелигин кандайлыгын «далилдеп-аныктап» жаткан сөздүн өзүнө «айланып» калат. Ошону түздөн-түз көрсөтүп калат. Макалдагы коркок сөзү көздү, баатыр сөзү колду аныктап калды. Логикалык түшүнүк ушуга алып келет. Макалдагы коркок, баатыр сөздөрү нагыз антонимдер болуп саналат да, негизги семантикалык жүктү ошолор көтөрүп турат, анткени өтмө мааниде туруп, аныктоочу, тактоочу касиетке ээ болуп, баса белгилөөчү маанилерди алып жүрөт. Алардын таасири астында бүтүндөй сүйлөмдүн синтаксистик–семантикалык мазмуну подтексттик ойду туюндуруп калат. Ошондуктан, логикалык басым түшүрүлүп айтылып жатат. Көз менен коркокту, кол менен баатырды байланыштырып туруучу сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сыяктуу атайын грамматикалык каражаттар жок. Алардын ортосундагы байланышты, логикалык катышты шарттап турган каражат – интонация. Интонациялык бөтөнчө айтылыш байланыштыруучулук кызматты аткаруу менен бирге, макал табиятына ылайык каймана ойду жаратып турат.

Талдоого алынып жаткан көпчүлүк макалдардын текстинен улам, карама – каршы маанилер ачык да (коркок – баатыр, жакшы – жаман, узун - кыска) ачык билинбеген да (көз – кол, аял – эр, ит - түлкү) түрдөгү тилдик каражаттар аркылуу берилери белгилүү болду. Тексттеги терс маанилеш ал тилдик бирдиктер абдан ыктуу колдонулуп, макалдын эстетикалык беделин, көркөмдүк деңгээлин арттырып турат. Текст тутумунда ылайыгына жараша түз жана кыйыр маанилерде активдүү колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. Мындай маанидеги тилдик бирдиктер айрыкча, татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарда кеңири колдонулат да, бир жөнөкөй сүйлөмү экинчи жөнөкөй сүйлөмүнүн мазмунуна кайчы мааниде айтылат. Натыйжада кыргыз эл макалдарынын басымдуу көпчүлүгү каршы маанилеш татаал сүйлөмдөрдөн уюшулгандыгын көрүүгө болот: 1. Сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу. 2. Аттан айрылсаң айрыл, ээр–токумдан айрылба. 3. Көз-коркок, кол – баатыр. 4. Баш кесмек бар, тил кесмек жок. 5. Кумурсканын өзү кичинекей, күчү чоң. 6. Көнүл картапбайт, көз картайт. 7. Аларга алтоо аз, берерге бешөө көп. 8. Дос башка карайт, душман бутка карайт. 9. Берген жоомарт эмес, алган жоомарт. 10. Кылыч жарасы бүтөт, тил жарасы бүтпөйт. 11. Көмүскө достон, көрүнөө душман артык. 12. Меймандын өзүн бакпай, атын бак. 13. Билбейм деген бир сөз, билем деген миң сөз. 14. Билген суу

ичет, билбеген уу ичет. Кыргыз эл макалдарынын ичинен мындай тизмени четинен эле уланта берүүгө болот.

Кыргыз эл макалдарынын басымдуу көпчүлүгү карама-каршы маанилерде уюшуларын колдо турган материалдар ырастап турат. Андагы каршылаш маанилердин колдонулушун, келип-чыгыш өбөлгө – себептерин, түзүлүш өзгөчөлүктөрүн талдап отуруп, алардын макал тутумунда эмне үчүн байма-бай көп колдонуларына карата төмөндөгүдөй жыйынтык-бүтүм чыгарууга туура келет..

1. Макалдар турмуштук тажрыйбалардын негизинде келип чыккандыктан, объективдүү чындыктагы нерселердин касиет-белгилери, кубулуштардын, окуялардын, кыймыл процессинин, же көрүнүштөрдүн урунттуу жактары негизге алынып, алар курч акылда калчанып, нуска жана кыска кептик түзүлүшкө салынып, жобо катары иштелип чыккан дидактикалык жанрдагы чыгармалардын бир түрү. Эчен электен эленип, аныкталган, такталган көз караштар, эскерткич маанайдагы, тарбиялык багыттагы турмуштук эрежелер жана андагы салмактуу ойдун камтылышы макалдын өзөгүн түзүп турат. Ырас, андай болгон соң, узун сабак сүрөттөөлөрдүн зарылдыгы болбой калат. Кыска, таамай айтылган салыштыруулар, касиет белгилерди теңештирүүлөр мисал катары бири-бирине кескин каршы коюлат. Мындай шартта, каршы маанидеги сөздөрдүн колдонулушу турулуу иш.

2. Макал мазмуну түз мааниде да, каймана ойдо да катарлаш туюндурулат. Мындай учурда, көбүнчө, каршы маанидеги сөздөрдүн колдонуларын фактылар көрсөтүп турат: Жардылык жаман эмес, жалкоолук жаман; Дөөлөтүнө ишенбе, мээнетине ишен; Жайбаракат жазга жакпайт, жарыша иштөө жалкоого жакпайт ж.б. Мисалдардагы каршылаш маанидеги сөздөр түз түшүнүктү билдирүү менен, подексттик ойдун жаралышына да себеп болуп келди. Мындай түзүлүштөгү макалдарда кайчы маанидеги сөздөрдүн колдонулушу зарылдык болуп саналат.

3. Макал мазмунунда кандайдыр бир зат, кубулуш, көрүнүш, же кыймыл процесси мисалга тартылат. Алардын кайсы бир касиети белгиленсе, анын өзгөчөлүгүнө басым жасалат. Аны так, даана ачып бериш үчүн, ага каршы маанилеш сөздү колдонуу зарылчылыгы туулат. Каршы коюлган сөздүн натыйжасында көңүлдө суроо пайда болот: эмне үчүн, эмне себептен, кандайча ж.б. Андан соң, себеби көрсөтүлүү менен, корутундуланган жыйынтыгы чыгарылып, макалдык мазмун жаралат. Маселен, сулуу деген сөздү мисалга алып, тек гана сулуу деп атап койсок, өндүү-түстүү, татынакай, жакшынакай, келишимдүү, келбеттүү, көрктүү, кооз, көрүнүшү сонун, жагымдуу сыяктуу түшүнүктөргө ээ болорубуз чындык. Бирок биз атап коюудан, анын сапаттык белгисин, касиетин, өзгөчөлүгүн көрө да, сезе да, ача да алган жокпуз. Сапаттык белгисин ачуу үчүн, ага каршы сулуу эмес сөзүн колдонсок: Сулуу сулуу эмес деген сүйлөм келип чыгат. Бул сүйлөмдүн мазмуну логикалык чындыкка туура келбей калгандыктан, дароо кабыргасынан суроолор коюлат: Эмне үчүн сулуу сулуу эмес, эмне себептен сулуу эмес, кандайча сулуу эмес? Каршы сөздүн негизинде келип чыккан суроолор, сулуунун сапаттык мүнөзүн ачкан сүйгөн сулуу деген жыйынтык- корутундуну шарттайт. Натыйжада турмуштук тажрыйбадан келип чыккан – «Сулуу сулуу эмес, сүйгөн - сулуу» деген, кепте эң активдүү колдонулган макал пайда болду. Буга карата: Казына казына эмес – эл казына, Курбу курдаш эмес, көңүл курдаш сыяктуу бир катар мисалдарды келтирсек болот. Негизи, макал мазмунунда козголгон белгилик, сапаттык касиеттерди ачуу үчүн колдонулган каршы маанидеги сөздөр мындан башкача түзүлүштөгү макалдарда да көп учурайт: Ачуу менен таттууну таткан билет, алыс менен жакынды баскан билет; Ачка менен токтун ортосу – жарты нан ж.б.

4. Бу объективдүү дүйнөндүн өзү – карама-каршылык. Күн болгон жерде түн, жакшы болгон жерде жаман, катуу болгон жерде жумшак, ак болгон жерде кара, өмүр болгон жерде өлүм болору анык. Диалектиканын мыйзамы ушундай. Турмуштун ушул мыйзамынын аксиома катары айтылышы макалдардын да энчисине буйрулуптур. Демек, андагы карама-каршылыктын табияты карама-каршы сөздөр менен аныкталары да мыйзам ченемдүү көрүнүш. Макалдын мазмундуулугун арттырууда, логикалык ой тереңдигин

камсыздоодо, көркөмдүүлүгүн жогорулатууда, эстетикалык беделин көтөрүүдө контексттик антонимдин функциясы өзгөчө орунда тургандыгын баса белгилеп коюшубуз керек. Дегеле, каршы маанидеги сөздөрдүн табияты, диалектикалык биримдигинин колдонулушу макал текстинде кандай роль ойнорун төмөнкү макал өзү эле айтып тургандай:

Бир жамандык, бир жакшы,
эгиз болуп бир келет.

Бир караңгы, бир жарык,
түндөн кийин күн келет.

Кандай болгон шартта да, макал мазмунундагы карама-каршылыктын табияты туура андоо логикалык туура түшүнүүнү билдирет.

Адабияттар

1. Кыргыз макал-лакаптары. / Түзгөн Усупбеков Ж. –Фрунзе, 1982.
2. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. // Фонетика жана лексикология. –Бишкек, 1999.
3. Усубалиев Б. Антонимдер жана аларды окутуу. –Фрунзе: Мектеп, 1987.
4. Даутов К. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү. –Бишкек: 2003.
5. Эл ырчылары. –Фрунзе, 1881.